

Gondolkodás és termelés

Egy fontos könyv margójára

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor:

A „szellemi termelési mód”. Budapest, 2012, Kossuth Kiadó

Vannak állatok, amelyek azzal táplálkoznak, amit környezetükben találnak. Ha környezetükben nem találnak élelmet, akkor elpusztulnak. Vannak állatok, amelyek úgy táplálkoznak, hogy környezetükben található állatokat zsákmányolnak. Ragadozók. Ha nem találnak zsákmányállatot, akkor elpusztulnak. Vannak állatok, amelyek úgy táplálkoznak, hogy más állatok szervezetéből fogyasztanak tápanyagokat. Élősködők. Ha nem találnak gazdaállatot, akkor elpusztulnak.

Az ember – első megközelítésben – azzal különbözteti meg magát az állatoktól, hogy termeli a létfeltételeit. Ha nem termeli meg, akkor elpusztul.

Az ember esetében azonban – nem első megközelítésben – ennél bonyolultabb a helyzet. Az ember egyidejűleg individuum és az emberi nem tagja. Ez lehetővé teszi, hogy valaki akkor se feltétlenül haljon éhen, ha ő maga egyáltalán nem termel. Létfenntartásához elegendő, ha más egyének termelnek, ő pedig erőszakkal vagy valamilyen társadalmi technika alkalmazásával elfogyasztja a többiek által termelt élelmet. Békés vagy kényszerítő eszközzel elragadja tőlük. Aktivitása: ragadozás.

Az embernek egyidejűleg egyénként és az emberiség részeként való létezése az életben maradás egy további formájára is lehetőséget ad. Ha valaki egyáltalán nem termel, akkor is lehetősége nyílik arra, hogy valamilyen érzelmi, értelmi közvetítés vagy intézményes társadalmi technika segítségével részesedést szerezzen a mások által megtermelt javakból. Mondhatni: a parazitizmus valamilyen formáját alkalmazza. Aktivitása: élősködés. (Ez az eljárás természetesen nem vonatkoztatható a gyermekekre és a szellemi fogyatékosokra. Nekik ilyen technika aktív alkalmazására nincs meg a képességük! Vö. Arisztotelész.)

Az élelem termelésének két összetevője van: szellemi és anyagi-fizikai. Szellemi termék a gondolat, amely kijelöli a célt, meghatározza a követendő eljárást stb. A materiális termelés a végrehajtásnak, a termék előállításának a folyamata. Gyakran megesik, hogy a termelés

anyagi-fizikai fázisa nem pusztá végrehajtás. Ha valamelyik előzetesen eltervezett művelet a gyakorlatban nem működik, a folyamat (a közvetlen termelő tevékenység) visszakanyarodik a szellemi fázisba: a megvalósítás során felmerülő probléma visszautalja a gondolati aktivitáshoz. Optimális esetben szerves egység, állandó kölcsönhatás van a termelés szellemi és fizikai oldala, mozzanata között.

A termelés szellemi oldalának megvan az a sajátossága, hogy a termék elkészültekor nem feltétlenül enyészik el teljesen, hanem tovább él. Nem szükséges valamit újra felfedezni, kigondolni, mert – mint általánosítható tapasztalat, újraalkalmazható ismeret – bizonyos értelemben közkinccsé válik: beépül az emberiség tudástárába, emlékezetébe.

A Kapitány házaspár A „szellemi termelési mód” című – internetes megjelenése után nyomtatásban is kiadott – 632 oldalas könyve egy tervezett trilógia középső darabja. A 2007-es *Túlélési stratégiákat* követi. A számos bölcs megfigyelést tartalmazó mű egyik alaptézise, hogy az ember fennmaradása nem lehetséges „a termelés valamilyen formája (a környezeti feltételeknek az ember számára való alakítása) nélkül”. Hét-nyolcmilliárd főre vonatkoztatva különösen indokolt ezt az összefüggést szem előtt tartani.

Hol él Maga?

Posztindusztriális társadalomban, feleli Alain Touraine vagy Daniel Bell. Yoneji Masuda válasza a kérdésre: információs társadalomban. Peter Drucker szerint tudástársadalomban, Gerhard Schulze szerint élménytársadalomban. Az elméleti irodalom különböző variánsai még hosszan sorolhatók. Persze önmagukban sem az élmények, sem a tudások, sem az információk, sem más hasonlók nem biztosítanak az élethez szükséges elegendő kalóriát. Feltehetően valami meghatározóbb, mélyebb dolog is kell a fennmaradásunkhoz.

Kapitányék álláspontja szerint kapitalizmusban élünk. Abban a kapitalizmusban, amelynek működését lényegileg a tőkés termelési mód határozza meg. A tőkés termelési módban „a tőketulajdonosok alapvető motivációja az *értéktöbblet biztosítására* irányul. A *tőke* viszont nem egyéb, mint a munkavégzők munkájával a termelésben létrehozott *értéktöbblet*, amelyet azután újabb *értéktöbblet* létrehozására használnak fel. Ebben a társadalmi formában ennek a tőkévé vált *értéktöbbletnek a tulajdona* a (munkavégzők feletti) *hatalom alapja*. Ezek a tulajdonságok a tőkés társadalmat a mai napig jellemzik.”

A teoretikusok általában érzékelik a kapitalizmus különböző ellentmondásait. Azonban többségüknél „a rendszer egészének kétségbevonása helyett a rendszer egy-egy negatív jelenségcsoportjának kritikája maradt a »rendszerkritika« (mint egyes környezetvédők, egyes feminista irányzatok, vagy a globalizációellenes mozgalmak esetében)”. Tudatosan vagy naivitásból alkalmazott eljárásuk: „a részterületeken végrehajtott

változást ünneplik »új társadalomként«. Az információs, posztindusztriális stb. társadalom elmélete is így jön létre.

A szerzők következtetése ezzel ellentétes: a válságok a rendszer keretein belül kivédhetetlenek, ezért az érdemi megoldás a rendszer keretei közül való kilépés. És ha a kapitalizmus „egy sajátos termelési mód, akkor a kapitalizmus alternatívája csak egy *új termelési mód* lehet”.

Hova tovább?

A kapitalizmusban az emberek társadalmi viselkedésének végső bázisa a tőkeviszony. Az egyének társadalmi érintkezését – eltérően a magánérintkezéseiktől – döntően csereérték (kifejtettebb formájában kifejezve a pénz, illetve a tőke) közvetíti. Ez a *dolog* szervezi az egyének között a társadalmi kapcsolatokat, viszonyokat: integrálja – áruközösség, pénzközösség, tőkeközösség tagjaiként – az embereket. A leginkább ismert hagyományos elképzelés szerint a kapitalizmust meghaladó rendszerben az emberek közötti társadalmi kapcsolatok, viszonyok szervezését maguk az érintettek veszik át a csereértéktől: az egyes egyének szabadon társulnak egymással. A társult egyének szükségleteik közös kielégítésére termelnek. Kapitányék is az emberek közötti árukapcsolatok megszűnésében határozzák meg a kapitalizmuson való túllépés kritériumát. Erre a szellemi tevékenység térnyerése révén látnak világtörténelmi lehetőséget. A szellemi termelésben összekapcsolódnak, közös nevezőre jutnak, szintetizálódnak egymással a különböző egyéni gondolatok, felfedezések. Ily módon minden egyesnek a hatása az Egészet is alakíthatja.

A kapitalizmusban az áruk termelésének módját alapvetően az előállításhoz szükséges munkaidő minimalizálására való törekvés dinamizálja – ezzel maximalizálható a profit. A leginkább ismert hagyományos elképzelés szerint egy kapitalizmuson túli rendszerben is döntő szempont a szükséges munkaidő csökkentése – csakhogy itt nem az áru előállításához szükséges, hanem az emberek szükségleteinek kielégítéséhez szükséges munkaidő. Ez az összefüggés az ellenkező oldalról megközelítve: döntő szempont az egyének rendelkezésére álló szabadidőnek a maximális növelése. Más megfogalmazásban: a létfenntartás kényszere miatti termelésen kívül eső szabadság birodalmának a kiterjesztése. („A szabadság birodalma valójában csupán ott kezdődik, ahol megszűnik az a munka, melyet a nyomor és a külső célszerűség határoz meg; ez a birodalom tehát a dolog természeténél fogva túl van a tulajdonképpeni anyagi termelés szféráján [...] A szabadság ezen a területen csak abban állhat, hogy a társadalmasult ember, a társult termelők ésszerűen szabályozzák, közös ellenőrzésük alá vetik ezt a természettel való anyagcseréjüket, ahelyett, hogy az mint vak hatalom uralkodna rajtuk; ezt az anyagcserét a legkisebb erőfelhasználással, az emberi természethez legméltóbb és ennek legmegfelelőbb feltételek között hajtják végre. De

ez még mindig a szükségszerűség birodalma. Ezen túl kezdődik az az emberi erő kifejtés, amely önmagáért való cél, a szabadság igazi birodalma, amely azonban csak a szükségszerűség e birodalmán mint bázisán virágozhat ki. Az alapfeltétel a munkanap megrövidítése.”)

A könyvben használt „szellemi termelés” kategória egyaránt vonatkozik a szellemi termelés konkrét „megélhetési” (azaz hagyományos gazdasági-gazdálkodásbeli) és szabadidős (mondhatni hobbiként végzett) formájára. Másként kifejezve: az életfeltételeket (gazdaságilag) termelő és azokat nem feltétlenül termelő (gazdaságilag nem-termelő) szellemi termelésre. A kettő nem különül el egymástól. Szintén nem különül el a kategóriában a szabad (szabadidős) és a kívülről irányított, jövedelemszerző gondolkodás: a független és az alkalmazásban álló, leigázott szellem.

Ahogy érdemes figyelembe venni a megélhetési (így a jövedelemszerző) és a szabadidős szellemi tevékenység különbségét, ugyanez a helyzet a termelés konkrét gazdasági (gazdálkodásbeli) és kiterjesztett fogalmával.

Hagyományos közgazdaságtani (mondhatni szakmai) értelmezésben csak az számít termelőmunkának, amit a csereérték szolgálatában végeznek, vagyis amely – közvetlenül vagy közvetve – csereértéket termel. Tehát csak az számít termelőnek, ami konform a fennálló rendszerrel. (A csereérték-termelés, ártermelés feltételeként és melléktermékeként persze különböző használati javak is létrejönnek.)

Gazdaságilag nem termelő, aki valamit a saját használatára hoz létre. Maga fogyasztja el az általa termelt használati tárgyat és nem válik az áruközösség tagjává. (Nem is ez volt a célja.) Gazdaságilag nem termelő, aki valamit ajándékozásra készít. Ezzel a munkával az illető nem teszi magát az áruközösség részévé. Gazdaságilag nem termelő, aki valamit piaci értékesítésre állít elő, de a termékére nem talál vevőt. Az árujában tárgyasult érték realizálatlan marad – így munkája társadalmilag fölöslegesnek, értéktelennek bizonyul. Terméke a termelőt – bármennyire igyekezett – nem emelte be az áruközösségbe. Viszont mindenki, aki el tudja adni az árupiacon a munkaerejét, annak megvásárlója segítségével termelővé (gazdasági-társadalmi értelemben termelővé) emelkedik.

Persze ha elhagyjuk a polgári közgazdaságtan területét, akkor a piaci közvetítés nélkül felhasznált javak előállítás is termelésnek számít. Az elajándékozott, az önmagam által vagy közösen elfogyasztott termékem is termelőmunka eredményének minősül.

Létezik továbbá a termelés kategóriának az említetteknel általánosabb, kiterjesztett használata is. Miközben konkrét jelentésében a termelőmunka – közvetlenül vagy közvetve – mindig valamilyen – tágan vett – materiális terméket vagy szolgáltatást eredményez, addig elvont értelemben valamennyi célirányos, célmegvalósító tevékenység termel valamit. Egy klasszikusnak számító példa szerint: „a bűnöző büntetett termel”. Kapitányéknál: „az egyes szellemi tevékenységek különböző *termelési* aktusok (akár új tárgyakat, tárgytermelési eljárásokat, akár új

viszonyokat, akár új absztrakciókat, képzeteket, gondolati összefüggéseket hoznak létre)”.

Ki viszi át? (A történelmi alany keresése)

A leginkább ismert hagyományos elképzelés szerint a kapitalizmus létrehozza a saját sírásóját. A profitgyártás folyamatos terjeszkedésének feltétele a tőkeviszonytól független megélhetés (önellátás, illetve jövedelemszerzés) visszaszorítása, megsemmisítése. Az önálló megélhetési lehetőségtől megfosztott tulajdon nélküliek bérmunkásként kapnak helyet a rendszerben. Profitorientált vállalkozások bérmunkásaként vagy a tőkeviszonytól nem független, annak fenntartását, újratermelését szolgáló állam bérmunkásaként. (Egy szellemes kifejezéssel „politikai bérmunkásként”: a rendszer stabilizálása érdekében alkalmazott, tágan értelmezett politikai feladatot ellátó bérmunkásként.)

Aki nem rendelkezik a létfeltételeit biztosító tulajdonnal (illetve birtoklással), arra kényszerül, hogy bérbe adja a munkaerejét. Ha fizikai munkával hoz nyereséget, akkor a tőkés vállalkozó azért veszi bérbe. Ha szellemi munkája hoz nyereséget, akkor a tőkés vállalkozó azért veszi bérbe. Ha munkaereje a rendszer biztonságát, működésének kiegyensúlyozottságát segíti elő, akkor a tőkés állam azért veszi bérbe. Ebben a rendszerben mindenki, aki nem rendelkezik a megélhetését biztosító tulajdonnal, potenciális vagy aktuális bérmunkás. A bérmunkásság összetétele differenciált. Vannak képzetlen és képzett, rosszabbul és jobban fizetett bérmunkások. De közös gazdasági jellemzőjük, hogy nem állnak a saját lábukon: jövedelmük nem tőlük, hanem alkalmazójuktól függ (attól, akitől a fizetésüket kapják – vagy éppen nem kapják meg).

A bérmunkások elemi szinten érdekeltek abban, hogy ne kelljen többletmunkát végezniük a tőkés tulajdonosok (valamint azok ún. társfogyasztói) eltartásának intézményes kényszere miatt. Érdekeltek abban, hogy a szükségleteiket minél kevesebb kényszerű munkával elégíthessék ki. (Egyes hivatkozott történelmi példákban a több szabadidőt részesítik előnyben a magasabb jövedelemmel szemben.) Ezt a nézőpontot, értékrendet, törekvést az elmélet proletár álláspontnak nevezi.

A leginkább ismert hagyományos elképzelés a bérmunkások társadalmi osztályában véli felismerni azt az elméleti lehetőséget és szociológiai alanyt, amely végrehajthatja a kapitalizmuson való túllépést. Ezek szerint a tőkés termelési módot felválthatja az – áruközvetítést fölöslegessé tevő, ezért kiiktató – ún. társult termelési mód, a maga közvetlenül társadalmi szükségletképződésével és az így keletkező szükségletek kielégítését szolgáló közvetlenül társadalmi termelésével.

Kapitányék egy másfajta meghaladás és átmenet logikájára, illetve elméleti lehetőségére helyezik a hangsúlyt. Náluk az ún. „szellemi termelési mód” dominánssá válása jelenti a kapitalizmusból való kiutat.

Abból a tapasztalatból indulnak ki, hogy a profitmotiváltság megköveteli a folyamatos technikai fejlesztést, ami radikálisan megnöveli a szellemi munka súlyát a termelésben. Így azonban – mintegy a tőkés termelés farvizén és mintegy a kapitalizmus lehetséges „sírásójaként” – látványosan megnövekszik a szellemi termelők létszáma. (Majdnem azt írtam, hogy társadalmi részaránya – de ez a hétmilliárd főre vonatkoztatva feltehetően nem igaz.) A szellemi termelők számára korlátot jelent, hogy nem függetlenül, hanem lényegében a rendszer logikájába beszorítva fejleszthetik és fejthetik ki a képességeiket. A kapitalizmus természete, gazdasági (piaci) automatizmusa olyan határt állít a szellemi termelés elé, amely – mindaddig, míg ennek a rendszernek bármilyen formája fennáll – mind elméletileg, mind gyakorlatilag átléphetetlen. A szellemi termelés szabadságának igénye olyan – hagyományos elméleti kifejezéssel „radikális” – szükséglet, amely csak a fennálló rendszeren kívül, annak meghaladásával szerezhethet érvényt magának. Rendszerszintű korlátozásában komoly lázadó potenciál rejlik. (Önellentmondásként jelenik meg az is, hogy számos szellemi termék áruként funkcionál, miközben magának az árulétnek a tagadása. A többi áruétől különböző természettel rendelkezik: nem kisebbedik, nem fogy el attól, hogy fogyasztják. Úgy van a fogyasztó javára, hogy ezzel nincs önmaga kárára.)

Elemzéseik során Kapitányék Marxnak arra a jövőre vonatkozó ismert prognózisára is hivatkoznak, amely a szellemi tényező termelésbeli fontosságát hangsúlyozza. („A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne.”) Megjegyzendő továbbá, hogy a termelők társulásának gondolata sem hiányzik a könyvből.

Nem nehéz észrevenni, hogy a társult termelési mód és a szellemi termelési mód közötti dilemma nagymértékben abból adódik, hogy a két kifejezés nem azonos síkon mozog. A szabad társulás egy olyan emberi viselkedésforma, társadalmi együttműködési forma lehetőségét ragadja meg, amelyet nem korlátoznak tulajdoni előjogok, monopóliumok. A szellemi termelés kategória viszont a termelésnek tulajdonviszonyokon átívelő – mondhatni technikai-technológiai – sajátosságát emeli ki.

Kapitányék rámutatnak, hogy nem egységes a szellemi termelők gazdasági, illetve szociológiai státusza. Bár a könyv szerint a szellemi termelő nem szociológiai csoport, mégis inkább szociológiai, mint gazdasági kategória. A tőkés rendszerben való konkrét gazdasági funkcionálását tekintve ugyanis erősen differenciált. Egyes szellemi termelők igazodnak a tőkelogikához, míg mások nem.

Az esetek jelentős részében a szellemi termelés egyúttal jövedelem-szerző tevékenység is. A szellemi termelést végzők döntő többsége gazdaságilag tekintve bérmunkás. Jóllehet az „innovációt végrehajtó szellemi termelők” csoportja „nem illeszthető be igazán a hagyományos tőkeviszony keretei közé”, de – a profitgyártás szolgálatában – mégiscsak bérmunkásként alkalmazzák őket. Szellemi termelők foglalkoztatása egyaránt segítheti a technikai megújulást, az ideológiai legitimációt és

„a tőkés osztályhatalom irányító-szervező funkcióit”. Némely szellemi termelő azért kapja a fizetését, hogy valamiről ne gondolkozzon. Némely szellemi termelő azért kapja a fizetését, hogy részlegesen, egyetlen irányba gondolkozzon. (Vö. polgári szakértelem, specializáció.)

Vannak olyan szellemi termelők – a bérmunkásként dolgozókon túl –, akik „független egzisztenciaként” (önálló árutermelőként) keresik meg a jövedelmüket. És vannak olyanok is, akik tőkés vállalkozóként profitszerzésre használják a tudásukat. (Ez akkor is igaz, ha Kapitányék hangsúlyozzák: történelmi összefüggésben nem számít szellemi termelőnek, aki a tőkés termelési mód kontra szellemi termelési mód alternatívában az előbbi mellé áll. A „tőkés vállalkozóként fellépő szellemi termelőnek az a része, amely tőkésnek tekinthető, a *termelési módok közt választó szubjektívitásának vonatkozásában* nem tekinthető egyszersmind szellemi termelőnek is [...] a két attitűd, a termeléshez való két különböző viszony kizárja egymást”.)

A termelés komplexitása (Történelmi újraegyesítés)

Az emberiség történelmének kezdeti szakaszában – mutat rá a könyv – egymással összeforvva létezett a termelés szellemi és fizikai oldala. A közvetlen termelőnek (legyen akár egyén, akár valamilyen közösség) a gyakorlati tevékenysége során rendelkeznie kellett a művelet eredményes végrehajtásához szükséges ismeretekkel. Ez volt a gyakorlati siker előfeltétele. A gyakorlati eredményesség képezte azt a mércét, amely ellenőrzése alatt tartotta a szellemi tevékenységet. Szellemi irányítás és végrehajtás – személyében, illetve intézményében – nem vált külön.

A történelem későbbi folyamatában azonban megbomlik az eredeti egység – ám ezzel „a termelés (az emberi Nem önfenntartásának sajátos rendszere) működésében keletkezik alapvető zavar”. Társadalmi szintű munkamegosztás jön létre a gondolkodás emberei és a termelő cselekvés emberei, az irányítók és az irányítottak, a vezetők és a vezetettek, az eltervezők és a végrehajtók stb. között. (Mondhatni – Hegellel szólva – a magánvaló teljesség helyébe kifinomult korlátoltság – szakszerű, hivatásszerű egyoldalúság – lép.)

Ezzel a munkamegosztással hierarchia is kiépül: az uralók és az uraltak alá-fölé rendeltsége – vagyis a társadalmi uralom valamilyen rendszere. De egyidejűleg megjelenik a hierarchiák elleni lázadás, tiltakozás. Különböző formájú gondolati, illetve gyakorlati küzdelem kezdődik a – fogalmilag elválaszthatatlan, de történelmileg szétszakított – mozzanatok újraegyesítéséért. Mind az elméleti-gondolati tevékenység és a gyakorlat elválasztottságának megszüntetéséért, mind a szellemi és a fizikai munka összekapcsolásáért, integrálásáért. Az újraegyesítésnek eltérő útjai, formái lehetségesek.

1. „Plebejus” kiindulópont (alulról egyesítés): a közvetlen termelők (mint a gyakorlat és a megvalósítás képviselői) döntenek arról (folyamatában véve), hogy a termelés eredményessé tételéhez milyen szellemi (vagyis közvetetten termelő) tevékenységeket igényelnek (például: mérnök, tanító, orvos). Gazdasági összefüggésben kifejezve: milyen szellemi termékeket (illetve szolgáltatásokat) finanszíroznak élelmiszerekkel stb. a technikai munkamegosztás keretében. Mintegy a közvetlen és közvetett termelők (egyének, csoportok) szabad önkéntes társulásaként együttműködve.

2. A történelmileg egyoldalúvá (ennyiben fogyatékosná) tett szellemi és fizikai termelők egyaránt visszaszoknak a komplex termelőfolyamatba. Abba, hogy mind gondolati, mind fizikai munkát végeznek. (Az ismert megfogalmazás szerint: „egyetlen testileg alkalmas felnőttnek sem volna szabad kivételnek lennie az általános természeti törvény alól, tudniillik, hogy dolgozzék [...] nemcsak az agyával, hanem a kezével is”.)

3. „Arisztokratikus” kiindulópont (egyesítés fölülről): a szellemi emberek megtermékenyítik a nem-szellemiek gondolkodását és gyakorlatát. „Felvilágosító” útmutatást adnak. Mintegy kívülről beviszik az elméletet.

Világ szellemi termelői egyesüljete!

A könyv a szellemi termelés három alcsoportját különbözteti meg a jelenkorban. A kapitalizmusban a profitkényszer megköveteli a folyamatos technikai innovációt. E mellé zárkózott fel a XX. századra az irányítási-igazgatási funkció. Az ideológiatermelés legkülönfélébb változatai pedig kezdettől jelen vannak.

„A szellemi munka elkülönülésétől kezdve mindig voltak olyan csoportok, amelyeknek alapvetően az volt a feladatuk, hogy szellemi tevékenységet végezzenek, s a táltosok, jósok, papok, írások, hivatalviselők, próféták, költők, filozófusok, tanítók, gyógyítók, tanácsadók, jogászok, krónikások, deákok, vágánsok, trubadúrok, literátorok, művészek, tudósok, mérnökök csoportjainak elkülönülése után megjelent a modern »értelmiség«, amelynek fogalma először hozza közös nevezőre mindezeket a csoportokat... De csak a huszadik században, a huszadik századtól lehet szellemi *termelésről* beszélni, vagyis arról, hogy a szellemi tevékenység a termelés meghatározó elemévé (a tőkés társadalomban a tőkegyarapítás egyik legfontosabb eszközévé) válik. A forradalmi fordulat ebben [...] annak tudatosítása, hogy a társadalom viszonyai is termelhetők. Ezzel ugyanis világgossá válik, hogy a már összefüggőnek (bár nagyon különböző alcsoportokra tagolt) látott értelmiségnek *egésze* (tehát például minden társadalomtudományokkal, művészetekkel, vagy akár orvoslással foglalkozó alcsoportja is) a termelés részévé tehető. És éppen ezzel születik meg a modern értelemben vett szellemi termelés rendszere (s alakulnak ki a tőkés

termelési módon belül egy új alapokra helyezhető társadalom, a tőkés termelési módot meghaladni képes társadalom, a szellemi termelési mód feltételei is.)”

A kapitalizmus a „szellemi termelést egyszerre ösztönzi és akadályozza”. Az összefüggőnek látott, egységes tudattal és öntudattal rendelkező értelmiséget a tőke egyesíti – végső fokon általa és az ő kiszolgálásában „egységes”. Ez azonban nagyon nem tesz jót a szellemi tevékenység – per definitionem megkövetelt – önállóságának. „1. A tőkés termelési mód rendszere először is különválasztja a szellemi termelés tudományos-technikai-innovatív alfaját az igazgatási-adminisztratív és a társadalomkritikai alfajától, és csak az első kettőt (de egymástól azokat is szigorúan elválasztva, esetenként szembeállítva) engedi be a termelés folyamatába. 2. A szellemi tevékenységet végzőket megkülönbözteti és kasztszerűen elválasztja a fizikai munkavégzőktől (illetve fenntartja és megerősíti ezt a különválasztást, ami a történelem kezdeteitől fogva fennáll). Ez a különválasztott kaszt az »értelmiség«. 3. Az értelmiség nagy részét – egészen addig, amíg a szellemi munka nem kezd dominálni a tőketermelés folyamatában, tehát a huszadik század második feléig – kívül tartja az alapvető osztályviszonyon: így ebben az »értelmiségben« olyan csoportosozás alakul ki, amelynek lényege a »függetlenség« (az osztályviszonyok tekintetében is) [...] 4. Az értelmiség ideológiateremtő (társadalomkritikai) alcsoportja a legproblematisabb a tőke számára, hiszen a társadalom (tőkés) alapviszonyait szeretné megőrizni, kívül tartani a változtató tevékenységen. [...] Ebből következik, hogy az ideológiateremtő értelmiséget a tőke elsősorban arra igyekszik használni, hogy a haszontermelésnek ezt a szerkezetét képezze le, s támassza alá az eszmék szférájában. Ezért az ideológia a tőkés társadalomban mindig új gondolatok születését, s ami a lényeg, ezek egymással szembeni versenyét igényli. [...] A lényeg, hogy a gondolatok versenyezzenek, ütközzenek és idővel oltás ki egymást.”

Világtörténelmi áttörésre, a kapitalizmus meghaladására akkor van esély, ha a szellemi termelők együttesen lépnek fel és domináns erővé tudnak válni. A szellemi termelési mód feltételezett társadalmában a termelési innováció, a társadalmat irányító-integráló és a társadalmi viszonyokat termelő funkció szervesen összekapcsolódik: egymás kontrolljaként összeolvad.

Hogyan tovább? (Az átmenet kérdésköre)

A szerzők a szellemi termelési módban a kapitalizmus logikai ellenpontját látják. Deklaráltan egy pozitív utópiát kívánnak felvázolni. A jelen markáns tendenciáiból a szellemi termelés – optimista forgatókönyv szerint – feltartóztathatatlan térnyerésére következtetnek. Nyomatékosan aláhúzzák: a kapitalizmus meghaladása csak világméretben történhet. Az ennél

kisebb léptékű áttörés pusztá zárványnak számít – történelmileg nem lényegi.

A könyv fontos megállapítása, hogy korunkra különböző válaszutak látványos kialakulása és megjelenése jellemző. Együtt van jelen az uralkodó rendszerbe történő betagozódás és az abba nem illeszkedés alternatívája. Az információ a tőke szolgálatában az emberek leigázását segíti („jelenleg még hiába nőtt meg az »információ« jelentősége, a termelés és a társadalom egész rendszere úgy van felépítve, hogy minden, s így minden információ is a tőkegyarapodást, a haszonelvet szolgálja”). De a szabad információ az emberek érdekében is működhet. A számítógép az embereket alárendeli a fennálló viszonyoknak. De akár abban is segíthet, hogy általuk létrehozott és uralt viszonyaik legyenek. Hasonló a helyzet magával a szellemi termeléssel: egyidejűleg része a kapitalizmusnak és mutat ki belőle. (A „szellemi termelés *önmagában* nem tőkeviszony; a tőkés társadalmon belüli formái a rendszeregész működésében válnak osztályjellegűvé”.)

Kapitányék meglátása szerint bár az anyagi javak termelése továbbra is a legfontosabb, de mára a termelés főszereplőinek már a szellemi termelők számítanak. Egyik alaptézisük, hogy a szellemi termelés nemcsak tagadja a fennállót, hanem egyúttal ki is lép a kapitalizmusból. Az emberek közötti árukapcsolatok meghaladásával alternatív társadalomintegrációt hoz létre. Némiképp konkrétabb megfogalmazásban: a civil társadalom – hálózati társadalomként való – térhódítása egyúttal a szellemi termelés térhódítását is jelenti. A hálózatban „a tőke-munka hierarchiát kikezdvé a termelők egymással közvetlenül, a tőke megkerülésével lépnek kapcsolatba”.

A szellemi termelés a haszonelvvel versenyezni képes motívumokkal rendelkezik. Ezért indokolt úgy tekinteni, hogy a szellemi termelési mód már a jelenben is konkurense a tőkének. Korunk ennek a két lehetőségnek a versenye. A „szellemi termelési mód dominanciára jutása *nem* hatalmi harcként, nem egy korábbi hatalom *megdöntéseként* képzelhető el”, hanem a régivel való versengés során bekövetkező – mintegy – átbillenéssel. Ugyanakkor ez a túlsúlyra jutás nem automatikus, spontán folyamat: a szellemi termelők célirányos tevékenységét igényli. Aktivitás nélkül nem lehetséges átfordulás. De egy ilyen céltudatos aktivitásnak reálisak az esélyei. „Minthogy a tőkének mind gazdasági, mind politikai hatalma ma már igen nagy mértékben a szellemi termelők által fenntartott információs rendszereken alapszik, ezen információs rendszereknek a termelők társulásával való kézbevétele akár pillanatok alatt képes kihúzni a talajt a tőke gazdasági és politikai hatalma alól.”

Ahogy a szellemi termelési módról, úgy a hozzá való átmenetről is elsődlegesen elméleti-logikai hipotézist ad a könyv. A konkrét átmenetre vonatkozóan alternatívát hagy nyitva. Annak felismerése, hogy a szellemi termelés a tőke fennhatósága nélkül is képes (sőt jobban képes) működni, „öltheti az uralkodó rendszerrel való *politikai szembefordulást*

formáját, de *egészen másképpen is megnyilvánulhat* (például úgy, ahogy sokan feltételezik: egy alternatív, a szellemi termelés logikája szerint működő társadalom *fokozatos* – az uralkodó viszonyokból *kivonuló*, azokat eljelentéktelenítő – kiépítésével)."

A szellemi termelők akkor válhatnak történelmi szubjektummá, ha megszüntetik a jelenlegi megosztottságukat, elkülönült al csoportokra való tagoltságukat. Másrészt csak akkor lesz a szellemi termelés „új formáció alapjává, amikor az állandó technikai innováció [...] *átterjed a társadalom szerkezetéhez való innovatív viszonyra is, vagyis amikor a szellemi termelők magát a társadalmi formát kezdik termelni*". Vagy némiképp konkrét megfogalmazásban: „a kapitalizmus logikájával ellentétes logikájú termelőerők a szellemi termelésben jöttek és jönnek létre, az új termelési viszonyok a szellemi termelők között alakulnak ki, és a formációváltás akkor következhet be, amikor a szellemi termelők – levetvén a tőkés kereteket – a maguk viszonyait és a maguk termelési módját juttatják érvényre, és – ilyen értelemben – uralkodóvá teszik a társadalomban”. Ekkor a tőke, illetve a csereérték helyébe lépve a szellemi termelés válik az egyéneket társadalmi kapcsolatrendszerbe integráló erővé.

Kulcsprobléma persze, „hogya a szellemi termelő miképpen búj ki [...] a létező, uralkodó termelési mód (esetünkben a kapitalizmus) érdekeinek képviselőiből”. Különösen akkor, ha egzisztenciálisan ehhez kötődik. „A fő kérdés tehát éppen ez: mitől ébrednek rá a saját érdekeikre a szellemi termelők? Mikor és minek következtében ismeri fel nagy többségük, hogy *nincs szükségük a tőkére?*”

Az egyik kézenfekvő logikai válasz: „A szellemi munka tömegessé válása mind többekkel felismerteti, hogy „szellemi tevékenysége *részmozzanatokat* képvisel egy tőle függetlenül összeálló komplex rendszerben”. A részlegesség tudatosulása pedig elégedetlenséget válthat ki: lázító hatást eredményezhet. Kapitányék érvelésében meghatározó szerep jut a tudatosságnak. „A döntő mozzanat a szellemi munkát végző bérmunkások tömeges ráébredése arra, hogy ... *képesek tőkés keretek nélkül is működni*”. Az új termelési mód győzelmének tehát elengedhetetlen tudati feltétele, hogy a szellemi termelők alternatívának tekintsék magukat. A szerzők megfogalmazásában: „történelmi szereplővé *válhatnak*, ha történelmi szerepük tömegesen tudatosul bennük”. Az átmenet folyamatában a szellemi termelők a szellemi tevékenységek eszközrendszerével a tőle megfosztottakat is felvértezik. A könyv prognózisában a szellemi termelési mód győzelme egyúttal a fizikai munkásság felszabadítása. Egyrészt a bérmunkáslét alól történő emancipálása. Másrészt szellemi termelővé változtatása: az egyéni képességek részterületekre szorításának, sorvasztásának felváltása a tevékenységek szétदारaboltságának megszüntetésével, szellemi integrálásával.

Kapitányék szerint korunk kapitalizmusában a szellemi termelő kívül van az osztályviszonyokon. Valamiféle harmadik erő a társadalomban. Ez a megállapítás akkor értelmezhető, ha a szabadidős szellemi termelés

alanyára vonatkozik. A profitgyártást szolgáló szellemi bérmunkásokra nehezen terjeszthető ki automatikusan. Ugyanakkor ez nem cáfolja, inkább alátámasztja a szerzőknek azt a megfigyelését, hogy a nagy történelmi formációváltásokban az életképes alternatíva rendre kívülről jön. Az autonóm szabadidő – miként ebben a vonatkozásban a személyisége önállóságát preferáló (a jövedelem növelésével szemben a szabadidőt előnyben részesítő) bérmunkás is – kívül esik a tőkés rendszer logikáján.

Fékek – kérdőjelek

Kapitányék nem hallgatják el a témával kapcsolatos bizonytalanságokat: jelzik a várható kockázatokat, nehézségeket. Elsősorban „A kapitalizmus a szellemi termelési mód ellen” című fejezetben kitérnek az ellenerők, ellenhatások vizsgálatára, feltérképezésére. Az egyik kérdőjel magának a történelmi főszereplőnek, a szubjektív tényezőnek az oldalán mutatkozik.

„A világban objektíve a két termelési mód küzdelme, versenye folyik, de ez egyelőre nem nyilvánul meg két hasonló erejű történelmi szubjektum szembenállásában, a fő kérdésben *csak a tőkeérdekek oldalán van tudatos egység.*” A kapitalizmus számára a szellemi termelők különböző alcsoportjait integráló, valamint összességüket a fizikai dolgozókkal integráló kritériummal „ellentétes irányú eszköz a szellemi termelők, az értelmiség egy jelentős részének *elitizálása*; s – szándéka szerint – ezzel egyfelől a fennálló hatalmi rendszer oldalára állítása, másfelől szembe fordítása a társadalom egyéb csoportjaival.”

A másik kérdőjel magának a kapitalizmusnak a jelenbeni és jövőbeni működésében, viselkedésében található. Kapitányék optimista forgatókönyve szerint az emberiség jövője: a szellemi termelési mód és társadalma (mint világtársadalom) globális méretű győzelme. Ugyanakkor – intellektuális és morális reményeik ellenére – nyitva hagynak más lehetőségeket is más forgatókönyvek számára.

– Nem zárják ki, hogy a történelemben a kapitalizmus a legutolsó formáció: leküzdi a szellemi termelési mód kihívását, de önnön – elméletileg elkerülhetetlen – pusztulása során az egész emberiséget magával rántja.

– Nem zárják ki, hogy a kapitalizmus módosult formában tovább él a távol-keleti birodalmak hegemoniájával.

– Nem zárják ki, hogy a kapitalizmus úgy omlik össze, hogy ami utána marad, az a „harmadik világ” precivilizációs dominanciájába torkollik.

– És azt sem zárják ki, hogy „a jövő ma senki által sem feltételezett formákban alakul”.

Akár így, akár úgy, a szellemi termelésnek (a pusztán megélhetősi robotolásokat kivéve) van egy történelmi léptékű folyamatoktól független, empirikusan biztos eredménye: alkotói élményben (továbbá közös alkotás esetén az együttműködés, kollektivitás élményében is) részesíti azt, aki végzi.